

ÉRINTKEZÉSEK A NYELVÉSZET ÉS A SZOCIOLÓGIA KÖZÖTT¹

Tardos Róbert
tardosr@gmail.com

Kontra Miklós: *Felelős nyelvészet.*

Budapest, Gondolat Kiadó, 2019.

<https://www.gondolatkiado.hu/felel-s-nyelveszet>

Talán meglepi a vérbeli nyelvészeti munka bemutatójának hallgatóságát, hogy a méltatók közt személyben egy szociológus is megjelenik. Hadd mondjam el, mikor Miklóstól felkérést kaptam erre a feladatra, számomra miért nem tűnt ez annyira különösnek. Annak ellenére, hogy nem csak a nyelvészet és a szociológia között húzódnak mély diszciplináris választóvonalak, intézményes és hálózati elkülönülések, hanem – ahogy erről is olvasni lehet – még a nyelvészet és az abból kifejlődött szociolingvisztika közt is, ezek a hasadások korántsem magától értetődőek. A hazai tudományosságban sem kevesen vannak már olyanok, akik ezekhez a kérdésekhez a hagyományos szétválasztásoktól eltérő módon közelítenek. Nem csak egy társadalmi összefüggésekbe ágyazott nyelvészetre tekintenek magától értetődően, hanem a másik oldalról, a szociológia felől nézve arra az alapanyagra is, amit maga a nyelv jelent a mindennapi érintkezésben kifejeződő társadalmi viszonylatok hordozójaként. S ha valakik máris sokat tettek e lehetőségek kiaknázásáért, az ilyen irányú kutatási gyakorlatok meghonosításáért, Kontra Miklós neve alighanem a vezető sorba kívánkozik. Személyesebb motívum ugyanakkor, hogy az empirikus társadalomkutatás másik oldaláról kiindulva szerényebb hozzájárulásokkal magam is bekapcsolódtam ebbe a tudományközi diskurzusba. A kulturális-interakciós rétegződés, a társadalmi kommunikáció egyes nyelvi jelenségeit Angelusz Róberttel és Terestyéni Tamással vizsgáltuk abban az időszakban, még a nyolcvanas évek végén, amikor Miklós a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (a BUSZI) kutatássorozatának alapjait lefektette, és kezdeményezte egyes ahhoz kapcsolódó modulok közös survey kutatási keretben történő megvalósítását. Ha megérte volna, a mostani eseményen Angelusz Robi is bizonyára jelen lenne – olyan mozzanatok megközelítésére tettünk kísérletet a kulturális-interakciós kutatássorozat részeként akkor, majd néhány későbbi alkalommal, mint a köszönések, megszólítások vagy a tegezés-magázás generációs és társadalmi jellegzetességei, amely témáknak aztán a Kontra Miklós által létrehozott és nagy gonddal szerkesztett 2003-as *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003.) kötet is helyt adott.

---

¹ A könyv bemutatóján (MTA, Domus Ház, 2020. február 11.) elhangzott méltatás írott és szerkesztett szövege.

Ha későbbi munkáimban nem is folytatódott ez a kutatási irány, továbbra is nagy érdeklődéssel tekintek a szociolingvisztika magyarországi fejleményeire, így a mostani jeles eseményre, e kötet megjelenésére. Érdekes maga a cím, a „felelős nyelvészet” kifejezés is, a tudomány művelőinek lelkiismeretére apellálva. Kívülállók számára ez egyfajta beavatkozó jellegű gyakorlati orientációt sugallhat; a könyvet egészében nézve, és Miklós szélesebb kutatási tevékenységét is tekintetbe véve, azonban bonyolultabb a kép. A kötet tanulmányai többször is felvetik az „előíró” és a „leíró” szemlélet dichotómiáját, egy valóságtól elszakadt normatív felfogással szemben egyértelműen az empirikus vizsgálódás elsőbbsége, a ténylegesen létező nyelvhasználatok s a velük kapcsolatos társadalmi helyzetek, identitásminták kiemelt fókusza mellett foglalva állást. A tudományos ráció jegyében a szerző szenvedéllyel ostromozza a rossz értelemben vett nyelvvédelmi törekvéseket, azokat a „jó és rossz szándékú embereket” (idézem), akik „végtelen naivitásukban azt gondolják, hogy a tiltások és előírások majd átalakítják a nyelvet, s ha ezt a sikert már elérték, akkor jó esetben az emberek gondolkodását is sikerül majd átalakítaniuk.” Ennél pregnánsabb kritikát egy, az összefüggéseket dilettáns módon rövidre záró nyelvpolitikai voluntarizmussal szemben aligha lehetne megfogalmaznunk. Mégsem lehet valamifajta pozitivista távolságtartásról, egy elefántcsonttoronyba zárt, szemlélődő attitűdről beszélni. Kontra Miklós számára az etalon e tekintetben is William Labov, a szociolingvisztika egyik alapító atyja, akinek néhány évvel ezelőtt nagyszabású tanulmányt szentelt a kutatáspraxeológia kérdéseit is érintve. A „mire jó a nyelvészet”, „kinek jó” típusú kérdésekben az amerikai tudós két alapállást különböztetett meg: egy, a nyelv belső logikájával, szerkezeti sajátosságaival foglalkozó, alapvetően a nyelvész-közönséghez szóló „akadémia-orientált”, és egy, inkább a nagyközönséget foglalkozó problémák, a széles nyilvánosságbeli aktualitás iránt fogékony, társadalmilag elkötelezett kutatási platformot. (Megjegyzem, a szociológia tájáról érdekes a párhuzam az ún. közszociológia kibontakozásával az elmúlt egy-két évtizedben.) Míg a vonatkozó szembeállítás szerint a kutatások előbbi válfaja a nyelv általános vonásaira fókuszál, az univerzálisakkal szemben szkeptikusabb empirikus platform a beszélőközönség heterogén nyelvhasználatát, az egyes változatok társadalmi-kulturális hátterét célozza meg hangsúlyosan. Ez a kötet sem hagy kétséget szerzője ilyen szempontú identifikációja felől. Ha a nyelvészetet érik is olyanfajta kritikák, mint például a könyvben is idézett Nadasdy Ádám részéről, hogy „ritkán veszi szemügyre azt, amit leír, a valóságos nyelvet”, Kontra Miklós kutatói habitusa, valamennyi munkája egy ehhez képest más típusú megközelítés létezésének, egy ilyen irányú misszió létjogosultságának bizonyítéka.

Már nem ennyire egyértelmű a válasz, ha ez utóbbi válfajon belül a közvetlen gyakorlati alkalmazás, a nyelvpolitikai hasznosítás prioritása felől közelítünk. Míg Labov számos idevágó szerepkört, bizottsági, tanácsadói szerepet vállalt fel kutatási eredményeinek társadalmi-politikai érvényesítése érdekében, egy másik mértékadó pályatárs, a kötetben is többször hivatkozott, e vonatkozásban is idézett Susan Gal (Gál Zsuzsa) kifejezetten távolságtartóan nyilatkozott az általános jellegű politikai tanácsadásról, és inkább a helyi kontextusok feltárására, a lokális szituációk esetről esetre történő számbavételére ösztönzött. A kötet egészéből olyan kép bontakozik ki, Kontra Miklós attitűdje a szóban forgó szerepet illetően valahol e két álláspont közt helyezkedik el. Miközben nem győzi elmarasztalni az inkompetens törvényhozási, hivatali kezdeményezéseket, nem szűnik meg szorgalmazni a jobb intézményes megoldásokat is, különösen, amikor a nyelvi kisebbségek támogatása, az őket érintő diszkriminációk visszaszorítása, illetve a pozitív diszkriminációk gyakorlata a tét.

Nagyon tanulságos az utóbbi szempontokból az a három párhuzamos esettanulmány, amely differenciáltan mutatja be különböző méretű felvidéki településeken az erőszakos és a spontán nyelvi asszimiláció folyamatait, a kisebbségi magyar nyelvtanítás gyakorlatát és esélyeit az urbanizálódó és a szociokulturális perifériára szoruló népességszegmenseken belül. Megvilágítók a könyvnek azok a részletei, amelyek arról szólnak, hogy a kétnyelvűség a vi-

lág népességének többsége számára természetes adottság, míg esetünkben az ettől való idegenkedés az erőszakos nyelvcsere történeti előzményeire és mai megnyilvánulásaira vezethető vissza, szemben a kétnyelvűség szerencsésebb viszonyok közt kialakult ún. hozzáadó válfajával. Bár sem az etnikumközi és kisebbségi viszonylatok, sem a migráció vagy a vegyes házasságok témáival nem foglalkoztam közvetlenül, a többnyelvűségre gyakorolt spontán és mesterséges behatások szövevényes kérdéskörében is relevánsnak tűnnek számomra Peter Blau strukturális elgondolásai a csoportközi kapcsolatok elemi (ahogy maga nevezte: „primitív”) összefüggéseiről. Ezek közt például a különböző népességszegmensek meglétének és viszonylagos részarányának mintegy automatikus befolyásáról a nagyobb szociokulturális egységek, például etnikai csoportok közti viszonylatok alakulásában. Minden bizonnyal ilyen spontán folyamatok is tükröződnek annak a tanulságos ábrának az adataiban, amelyek a horvátországi magyarok létszámának szinte lineáris fogyatkozásáról szólnak a jövőre is kivetítve. Ha alapjában nem is tartóztathatják fel ezeket a trendeket, ezért is lehetnek indokoltak a kisebbségi nyelv védelmét szolgáló törekvések, a spontán folyamatokra is ráerősítő beavatkozásokkal, nyelvhasználati tiltásokkal, erőszakos nyelvcserevel szembeni fellépések. Irányadó a kötet egyik tanulmányából ez a tömör megfogalmazás: „a spontán nyelvcsere emberi jog, a kikényszerített nyelvcsere emberi jogsértés.”

S ha az adminisztratív nyelvi intézkedések nem is feltétlenül nemzeti kisebbséggel, hanem egy helyi közösséggel, egy adott település nyelvi-kulturális hagyományaival szemben nyilvánulnak meg, ilyen esetekben is drámai kihatásaik lehetnek. „Úgy érzem, mintha a létem vonnák kétségbe” nyilvánul meg a kötetben közölt egyik interjú alanya, akit – és a település más lakosait – a hivatalos nyelvvédelmi buzgalom a falunév egy jellegzetes képzett alakját illetően az általános szokásban lévő hagyományos nyelvhasználat elhagyására akart kényszeríteni. Megjegyzem, bizonyos vonatkozásokban, nyelvhasználati szituációkban számomra a lokális hagyományoktól elütő változat alkalmazása is plauzibilisnek tűnik; ahogy a kötet egészének alapattitűdje is a több változat jogosultságát húzza alá a sztenderd ideológiával szemben. (És az is kérdésként merülhet fel – egyébként ez az oktatási vonatkozás sem az asztalom –, hogy például a magyar nyelv második nyelvként való tanítása és elsajátításának megkönnyítése nem indokolhat-e bizonyos egyszerűsítéseket a kivételszerű, eseti változatok amúgy is nagy számát illetően.)

A kötet tanulmányainak és Kontra Miklós munkásságának visszatérő tárgya a magyar nyelv bizonyos nem-sztenderd változatainak használatát sújtó stigmatizáció, másrészt az ilyenfajta bünbeesést mindenáron kerülni kívánó hiperkorrekció gyakorlata. Kiemelt figyelmet kap a suksükölés kérdésköre az ilyen nyelvhasználatok tolerálását, a többnyire amúgy is szociokulturális hátrányokat szenvedő alanyaik kirekesztésének megfékezését sürgetve, sőt egyes esetekben a szóban forgó verziók nyelvi logikája mellett is érvelve. Mindez bizonyára viták tárgya lehet a nyelvész szakmán belül, ugyanakkor a szociológiai vonatkozások sem jelentéktelenek. Mikor egy idestova már egy évtizedes köszöntő kötetben Angelusz Róberttel ezt a szociolingvisztikai témát, konkrétan a suksükölés kérdését érintettük, arra az aligha jelentéktelen szerepre is felhívtuk a figyelmet, amelyet a szóban forgó nyelvi normák az iskolai mobilitásban és a pálya-előmenetelben játszanak. A mindennapi és a nyelvpedagógiai alapállások egy olyan tipológiai kísérletét, egy alkalmi sémát is felvillantottunk, amelyen belül egy „ex katedra” típusú kirekesztő állásponttal szemben egy „felzárkóztató” válfaj is helyt kapott: jellege szerint ez kerüli a nyelvi diszkriminációt, de a sztenderd nyelvhasználat alkalmazására is súlyt helyez. Mindaddig, amíg az oktatási szelekcióban, a karrier-előmenetelben a sztenderd értelemben vett nyelvi korrektség megkülönböztetett szerepet kap, addig a kiegyenlítésre irányuló törekvések ezt a mozzanatot sem hagyhatják figyelmen kívül. Nyugat-európai, főleg angol tapasztalatok nyomán a kötet is foglalkozik a szóban forgó kérdé-

sekkel, ha a bemutatott fejlemények nem is igazán átütőek a tekintetben, hogy az idevágó szociolingvisztikai felismerések mennyire jutottak érvényre akár a korszerűbb képzési rendszerekben és az azokhoz kapcsolódó mobilitási gyakorlatokban.

Aki a nyelvi pedantéria jelenségvilágában a bosszantó vagy csak nevetséges kuriózumokra kíváncsi, bőven találhat ilyenekre is példát a kötetben. Elég csak a korabeli szerkesztők esetét említeni Adyval, akik a helytelennek tartott „fölkutat” kifejezést a „felkutat” változattal bírálták felül; vagy azt a másikat, amikor Kodály és Bartók népdalgyűjtésének eredetileg – nem is csekély számú – suksükölő darabjait az iskolai énekpedagógia iktatta ki az utolsó darabig. De a gyakorlati alkalmazás, sőt értéknövelés olyan egészen kézzelfogható válfaja is megjelenik a kötet példatárában, amikor egy koreai légitársaság működési rutinját az angol nyelvre állították át, és egy kevésbé tekintélytisztelő, rugalmasabb érintkezési stílus meghonosodása nyomán a társaság baleseti statisztikái is jelentősen javultak. Szociológiai, kulturális kommunikációs kutatások számára is érdekes téma lehet, hogy az ilyen típusú nyelvi váltások a mindennapi gyakorlatok egyéb területein milyen változásokat, mennyire tartós szemléleti átalakulásokat vonnak maguk után.

Az egészében nyelvpolitikai fókusz mellett a kutatási gyakorlat nem egy fontos műhelykérdése is sorra kerül a kötetben. Az empirikus vizsgálódás számos buktatót magába rejtő folyamatainak példásan reflexív bemutatása mellett egy hosszú lábjegyzet – a kötet egyik legérdekesebb részlete – Labov évtizedek során leszűrt metodológiai tanulságait jeleníti meg egy személyes beszélgetés apropóján, ahol az interjúalany nem csak az alkalmazott módszerek, hanem az elméleti alapállások, alternatív paradigmák terén is folytonos kritikai felülvizsgálatra, kételkedésre szólít fel. Az iránt viszont nem lehet kételyünk, hogy mennyire indokolt Kontra Miklós figyelmeztetése az évtizedeken keresztül feltárt kutatási anyagok, s a különösen veszélyeztetett hanggyűjtemények megőrzését illetően. De aligha mond ellen a kötet szellemének, ha a megőrzés igénye mellett a levonható következtetéseket vizsgálatok (például a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú) továbbvitelével, újabb hullámokkal való bővítésével is kiegészítjük. Részben nyitott kaput döngtetünk is ezzel, hiszen a kötetből azt is megtudhatjuk, hogy a BUSZI után a SZÖSZI-vel, a Szögedi Szociolingvisztikai Interjúval be is indult egy újabb kutatási folyam. Meg is jelentek már ennek is az első eredményei (Kontra Miklós – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *Szeged nyelve a 21. század elején*. Budapest, Gondolat, 2016.), és kíváncsian várhatjuk a további adalékokat a nyelvhasználati szokások hazai változásairól.